

Biblioteka Główna Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu

Rozdział:

Zaleski Zygmunt: Rozwój topograficzny miasta Poznania

Źródło:

Księga pamiątkowa miasta Poznania : 10 lat pracy Polskiego Zarządu Stołecznego miasta Poznania. Poznań : Magistrat m. Poznania, 1929, strony 33-50

Rozdział udostępniony cyfrowo w ramach zadań projektu pt.

„Digitalizacja i udostępnianie online »Bibliografii gospodarki Wielkopolski 1919-39«
H. Maciejewskiej” (SONB/SP/550684/2022)

Zygmunt Zaleski

Rozwój topograficzny miasta Poznania

Miasto Poznań zbudowało się przy środkowej Warcie, tam gdzie rzeka ta rozlewała się licznymi odnogami w niewielkiej, zamkniętej dolinie. Prawy brzeg zamykają wzgórza, które sięgają aż do obecnego Miasteczka, ustępując następnie miejsca dolinie, w której rzeka Cybina dochodzi do Warty; za Cybiną przy obecnym kościele św. Jana wraca teren wywyższony, pozostawiający jednakże szerzej otwartą dolinę ku Głównej. Z lewego brzegu zaczyna się dolina od obecnego Dębca a kończy się na północy płaskowzgórzem winiarskim. Od strony zachodniej kryje ją pasmo pagórków: Wilda — św. Marcin — Musza Góra — Góra Zamkowa — Góra św. Wojciecha, św. Jerzego, Czerwowska. Między wzgórzami temi przebiegały się rzeczki, a w dolinie głównej płynęła szeregiem koryt Warta.

Warta dzieliła się przy Ratajach i poniżej na kilka odnóg. Jedna z nich biegła obecnym korytem Warty, druga szła nieco na zachód, okalając Groblę od strony zachodniej, i łączyła się z pierwszą dopiero na północy obszaru miejskiego. Od odnogi zachodniej odchodziła w kierunku Wildy t. zw. Struga Karmelitańska, która przy Grobli do Warty wracała. Struga ta Karmelitańska miała ponadto przedłużenie okalające Rybaki, które w wiekach późniejszych zasilalo wodą fosę miejską po stronie południowo-wschodniej. Trzecie ramie Warty przechodziło korytem między Chwaliszewem a Ostrowem Tumskim i łączyło się z pierwszym naprzeciw łąk zwanych później Dominikańskimi. Między poszczególnymi odnogami Warty istniały jeszcze połączenia, z których najważniejsze przecinało teren obecnego Chwaliszewa tak, że osobną wyspą była Czartorja, reszta Chwaliszewa drugą. Od wschodu płynęła korytem mniejwięcej dzisiejszem rzeka Cybina wpływająca do Warty naprzeciwko Winiar, ale łącząca się z Wartą częściowo na południe od Ostrowa Tumskiego, częściowo na północ od niego osobnymi dopływami. Dalej na północ wpadała do Warty rzeka Główna. Z lewej strony przyjmowała Warta na terenie miasta Poznania rzekę Bog-

danke, tworzącą łącznie z Wierzbakiem cały system rowów na północy terenu miejskiego. Poszczególne rzeczki nosiły nazwy Kąt, Czestnapaza, Czerwony Zdrój, Rudnik.

Gdy miasto Poznań wystąpiło na widownię dziejową w X wieku, było już osiedlem stosunkowo znacznem, skoro było siedzibą tak króla, jak pierwszego biskupa polskiego. Wiadomości topograficzne jednak z pierwszych wieków historycznych są bardzo skąpe. Nie ulega wątpliwości, że miasto pierwotne zajmowało najdalej na wschód wysuniętą część doliny poznańskiej, widocznie dostatecznie suchą i najłatwiejszą do zabudowania. Ośrodek miasta stanowiła wyspa między Cybiną a wschodniem korytem Warty zwana Ostrowem. Przyjąć należy, że na Ostrowie tym wznosił się gród książęcy, a tamże stał też kościół Katedralny. Podgórze zajmowało terytorjum okolone mniejwięcej Cybiną, na wschód od grodu położone i nie w całej pełni już otoczone wodą. Właściwem miastem poznańskim czyli podgórzem była Śródka. Między Śródką a Ostrowem powstało później samodzielne osiedle Ostrówek, pierwotnie nie stanowiące odrębnej jednostki miejskiej. Dalej na wschód istniał w wczesnych wiekach historycznych kościół rycerzy maltańskich, św. Jan. Św. Jan jednakże nie stanowił podgrodzia poznańskiego w ścisłym słowa znaczeniu, był on raczej osobną osadą rycerską pod Poznaniem.

Aż do XIII wieku brak ściślejszych wiadomości o topograficznej rozbudowie miasta Poznania. Wiemy jednakże, że do połowy wieku XIII teren wschodni nie odpowiadał już potrzebom wzmacniającego się osiedla, i że do czasu owego częściowo zabudowany był lewy brzeg Warty. W szczególności istniały kościoły św. Marcina, św. Wojciecha i św. Gotarda (późniejszy Dominikański). Przy kościołach tych istniały znaczniejsze osiedla ludzkie. Osiedle św.-marcińskie tudzież św.-wojcieckie stawione były na wzgórzach; pozostałe wzgórze środkowe zajął niebawem zamek książęcy. Natomiast kościół św. Gotarda stał przy Warcie na terenie stosunkowo niskim było to zatem pierwsze osiedle w dolinie lewobrzeżnej i zaczątek opanowywania bagnistego terytorjum przy Warcie. Wszystkie te jednostki zaliczane były do Poznania jako jego części składowe, gdy dalej wysunięte wsie stanowiły jednostki samodzielne. Do wieku XIII powstało na terenie właściwego miasta Poznania nie mniej jak 7 kościołów, a mianowicie: kościół katedralny św. Piotra i Pawła, kościół Panny Marii (prawdopodobnie zamkowy) obok Katedry na Ostrowie Tumskim, kościół św. Mikołaja na Zagórzu, części tegoż Ostrowa, kościół św. Małgorzaty na Śródce, kościoły św. Marcina, św. Wojciecha i św. Gotarda na lewym brzegu Warty. Poza tem istniał kościół św. Michała na przedmieściu św. Jana oraz kościół w Główniej. Z budowli

charakterystycznych wznosił się ponadto na Ostrowie Tumskim wspomniany zamek książęcy, a w wieku XIII zbudowany został zamek na górze obecnie zwanej Przemysławowską. Z ilości budowli kościelnych wnosić można, że Poznań w owym dawnym czasie rozwijał się stosunkowo korzystnie i że musiał już nabrać poważnego znaczenia jako osiedle wybitne. Miasto książęce Śródka otrzymało rychło organizację nowszego typu, przypuszcza się bowiem, że zostało lokowane na prawie niemieckiem około r. 1231.

Gdy ruszył się prąd kolonizacyjny w Polsce XIII wieku, podjęli książęta wielkopolscy Przemysław I i Bolesław Pobożny zamiar ufundowania wielkiego miasta kolonizacyjnego. Jako teren wybrano lewy brzeg Warty, który temsamem musiał być doprowadzony do stanu takiego, aby ludność na terytorjum tem bez trudów stawiać mogła swe siedziby. Przedsięwzięcie to pomyślane było w bardzo wielkim stylu. Celem założenia miasta autonomicznego uzyskali książęta obszar potrzebny od biskupa poznańskiego. Własność kościelna przechodziła pasem pomiędzy wielkim obszarem książęcym i obejmowała terytorjum św. Gotarda, św. Marcina, biegnąc na zachód ku Plewiskom; po stronie wschodniej posiadał Kościół Główny i tereny na południe od Śródki ku Ratajom. Naokoło, zwłaszcza na lewym brzegu Warty, była własność książęca. Rzeką była cała książęca. Książę odstąpił Kościołowi św. Wojciech w zamian za św. Gotard, a za pozostały teren niezabudowany oddał pół Warty i przyznał rozległe przywileje poddanym biskupim. Później odstąpił biskupowi Śródkę. Lokowanie miasta powierzyli fundatorowie Tomaszowi z Gubina. Do miasta dołączono wsie: Rataje, Piotrowo, Żegrze, Starołękę, Minikowo, Spytków, oboje Wierzbięcic, Jeżyce, Pęcław, Niestachów, Piątków, Szydłów, oboje Winiar, wieś Boguty i wieś Unolfa. Niektóre z wsi tych obecnie nie istnieją wzgl. nazwy ich są nieznane; prawdopodobnie rozumieć należy osiedla następujące: Rataje, Piotrowo, Żegrze, Starołękę, Minikowo, Dębiec, Górną i Dolną Wildę, Jeżyce, Kondorf, Sołacz (nazwa Sołacz pierwotnie stosowana dla młyna zastąpiła dawną Niestachów), Piątkowo, Szydłów (na terytorjum obecnych Winiar), Winiary, Bonin, Umultowo, wieś Boguty leżała w okolicy Naramowic. Wsie te powierzone były Tomaszowi nie jako własność miasta Poznania, lecz jako dodatkowy teren lokacyjny. Lokacja w projektowanych rozmiarach nie udała się, to też wsie wymienione w dokumencie lokacyjnym w małej tylko części pozostały w prawie miasta Poznania.

O rozwoju miasta lewobrzeżnego posiadamy względnie dokładne wiadomości dopiero z wieku XV, możemy jednakże stwierdzić stan na początku tegoż wieku, t. zn. ocenić pracę rozwojową dokonaną między r. 1253 a 1400. W owym to okresie zbudowano właściwe miasto czyli śródmieście. Miasto

to okolone było murem i fosą i obejmowało rdzeń obecnego t. zw. dolnego miasta lewobrzeżnego. Mur miejski biegł linią następującą: poczynając od ulicy Wielkiej, nieco na zachód od obecnych Wielkich Garbar, okalał kościół i klasztor Dominikański, biegł linią obecnej ulicy Stawnej przecinał ulicę Wroniecką na północ od kościoła Katarzynek, następnie włączał do miasta obecną ulicę Masztalarską i podchodził pod Górę Zamkową, okalał ją i szedł dalej mniejwięcej przy ulicy Ludgardy na zachód od ulicy Murnej do ulicy Wrocławskiej, tam gdzie ulica ta obecnie ma zgięcie, dalej szedł za obecnym kościołem Farnym wokół Nowego Rynku i przecinał ulicę Wodną i Woźną nieco na zachód od Wielkich Garbar. Mur ten stworzony był przed wiekiem XV. Z miasta prowadziły poza mur 4 wielkie bramy, a mianowicie: brama Wielka czyli Tumska u wylotu ul. Wielkiej, brama Wroniecka u wylotu ulicy tejże nazwy, brama Wrocławska na południu, i brama Wodna przy ulicy Wodnej. Pozatem istniały dwie mniejsze bramy, t. zw. Ciemna Bramka przy obecnym Nowym Rynku i t. zw. Stara Bramka przy zamku Przemyśława. Częściami muru obronnego były wieże, baszty i wykusze, których ilość źródła poszczególne podają nierówno (20 wzgl. 28). Z wież najbardziej znane są wieże przy bramach Wrocławskiej i Wielkiej oraz wieża Zegarowa między bramą Wrocławską a Zamkiem. Naokoło muru biegła fosa; od strony południowej i wschodniej fosa zasilana była wodami Warty idącymi od terytorjum Bożego Ciała, na północy fosę tworzyła rzeka Bogdanka oraz odnoga Warty, która sięgała tu dość daleko na zachód; po stronie zachodniej fosa nie jest dostatecznie znana, przypuszcza się, że zasilana była wodą Bogdanki.

Wewnątrz miasta istniały w końcu wieku XIV w każdym razie następujące ważniejsze budowle: Zamek książęcy (po Piastach siedziba starosty generalnego), Ratusz, kościół farny Św. Marji Magdaleny, który stał na miejscu obecnego Nowego Rynku, i kościół Dominikański. Ogólny układ miasta był mniejwięcej taki, jakim znamy go w wieku XV. Centrum miasta stanowił rynek kwadratowy, obejmujący po każdej stronie 16 domów. Od Rynku odchodziły z wszystkich stron ulice. Znane są z czasów owych ulice następujące: na wschodzie ul. Wielka czyli Tumska, ulica najważniejsza dla ruchu wschodniego, gdyż przez bramę Wielką wjeżdżano do miasta od strony Śródky; ulica Woźna (zamknięta), ulica Wodna z bramą. Od strony południowej odchodziły od Rynku: ulica Kozia (obecna Jezuicka), ulica Wrocławska do bramy Wrocławskiej, ulica Psia (obecna Szkolna), zamknięta. Ku stronie zachodniej odchodziły prawdopodobnie 3 krótkie uliczki, jednakże uliczka na północnym zachodzie nie szła w kierunku prostopadłym do linii Rynku, zastępowała ona równocześnie ulicę narożnikową części północnej

Rynku. Ku stronie północnej odbiegały od Rynku ulice Wroniecka i Sukienicza wzgl. Żydowska. Zasadnicze linie ulic tych połączone były już w początkach XV wieku ulicami poprzecznymi. W każdym razie część wschodnia była mniej więcej ukształtowana tak, jak ją obecnie widzimy, t. zn., że istniała ulica Szewska i Ślusarska, przyczem nazwa ulicy Szewskiej jest starsza, ulicę Ślusarską natomiast nazywano częściowo Ciasną, częściowo Farną. Istniała też linia ulicy Klasztornej (Farnej większej), jakkolwiek mało o niej wiadomości. Przy murze miejskim biegła ulica okólna, której pozostałość stanowi obecna ulica Wietrzna. W stronie południowej system rozbudowy był analogiczny, czyli że istniała linia obecnej ulicy Koziej a także Gołębiej. Południową część Rynku między ulicą Wrocławską a późniejszą Jezuicką zajmowały w XV wieku jatki rzeźnicze, wśród których były przejścia w kierunku obydwóch ulic oraz Rynku. Najslabiej rozwinięty był układ ulic od strony zachodniej, jednakże i tam przyjąć trzeba, że system dzisiaj istniejący mniej więcej kryje się z pierwotnym. Na północy sięgała rzeka Bogdanka wąską odnogą wewnątrz miasta, wpływając u podnóża Góry Zamkowej a wychodząc z miasta na zachód od kościoła Katarzynek. Przy odnodze tej istniał już wówczas młyn królewski Bogdanka. Z młyna tego były dojścia na Zamek, do Rynku i do ulicy Wronieckiej, a może nawet do Żydowskiej (przejście to istniało w każdym razie w XV wieku). Przedłużeniem jego była droga do kościoła Dominikańskiego.

Poza miastem lewobrzeżnem nie dokonały się w wiekach XIII i XIV większe przemiany. Powstało samodzielne osiedle Ostrówek, Śródka przeszła na własność biskupa poznańskiego, a obszar między Wartą właściwą a jej korytem wschodniem zaczął się lekkutęko zabudowywać.

Główny rozwój miasta Poznania w okresie średniowiecznym przyniósł wiek XV. Wówczas to zaludniło się terytorjum miejskie daleko poza obrębem murów i powstał cały szereg osiedli podmiejskich stanowiących przedmieścia miasta ufortyfikowanego. W ciągu XV wieku objęły zabudowania miejskie całą nieomal dolinę Warty tak dalece, jak zabudowaną być mogła w ówczesnych warunkach hydrograficznych. Z wszystkich stron miasta centralnego powstały ulice wzgl. grupy domów, które częstokroć miały oddzielne określenia.

Na wschód od miasta centralnego istniała wyspa tworzona przez Wartę i fosę miejską. Wyspa ta z powodu bogactwa wody nadawała się w wysokiej mierze do wykonywania niektórych prac zawodowych. Osiedli na niej zwłaszcza garbarze, przy długiej ulicy; od nich przedmieście to Garbarami zwane. Poza domami istniały tutaj: dawna strzelnica, dawne miejsce stra-

cenia, jeden młyn przy fosie. Z Garbar prowadziło 5 mostów poprzez otaczające je wody, a mianowicie most przy bramie Wielkiej nad fosą, wielki most przez Wartę na wschód (do Chwaliszewa), most przez fosę przy bramie Wodnej, most przez Wartę na Groblę, oraz przejście przez rzeczkę łączącą Wartę z fosą na południu Garbar. Poza mostem drugim przy bramie Wodnej, prowadzącym przez Wartę, powstało w XV wieku oddzielne przedmieście zwane Nową Groblą, później Groblą. Otoczone było ono całkowicie Wartą. Właściwą Wartą w rozumieniu ówczesnem było zachodnie jej ramie, płynące na miejscu późniejszej t. zw. Zgniłej Warty t. zn. na zachód od Grobli. Między Wartą płynącą od Bożego Ciała ku Grobli i jej odnogą okalającą Rybaki oraz południową częścią fosy miejskiej istniały osiedla następujące: w pobliżu kościoła Wszystkich Świętych, ku kościołowi Bernardyńskiemu uliczka Gaszką zwana; stanowiła ona niejako samodzielne osiedle w większem przedmieściu, które zwano Piaskami. Na zachód od Piasków było osiedle Czapnikami zwane (mniejwięcej obecna ulica Strzelecka), skąd było przejście do kościoła Bożego Ciała przez Wartę. Między dwiema odnogami Warty a Czapnikami mieściły się Rybaki. Na południe od karmelickiej odnogi Warty, t. zn. na wyspie tworzonej przez Strugę Karmelicką i Wartę było naogół zabudowań mało; w początkach XV wieku stawiony tam został kościół Bożego Ciała. Reszta, t. zw. Błonie, nie została w owym czasie zabudowana z powodu mokrego terenu. Poza odnogą karmelicką Warty ciągnęły się od bramy Wrocławskiej ku południowi następujące jednostki topograficzne: Stelmachy w pobliżu bramy, Nowe Ogrody (na zachód od drogi prowadzącej przez Półwieś do Kościana), a następnie Półwieś. Dalej na południe stały już wsie miejskie (Wierzbięcice). Od bramy Wrocławskiej ku zachodowi biegła droga do Frankfurtu. Przy drodze tej istniało osiedle Św. Marcina, z lewej strony pod jurysdykcją miejską z wyjątkiem samego kościoła, z prawej strony pod jurysdykcją kościelną. Zabudowania jurydyki kościelnej sięgały także t. zw. Muszej Góry (obecnego placu Wolności). Przed bramą Wroniecką rozbudowa była trudniejsza, ponieważ terytorjum to było bardzo bagniste, to też ku stronie wschodniej odchodziła jedna tylko uliczka, a poza tem rozmieścił się na terenie tym szereg młynów. Natomiast wykorzystano górzysty teren zachodni. Miejsce obecnej Wolnicy zajmowała uliczka, podobnie jak na Piaskach Gaszką zwana. Przy drodze do Winiar powstał znaczny szereg zabudowań i ogrodów zaliczanych do Św. Wojciecha, częściowo w prawie miejskiem, częściowo w kościelnem. Od bramy Wronieckiej w stronę zachodnią posuwały się zabudowania na ogół słabo, istniały tutaj osiedla o charakterze głównie wiejskim, mniej przedmiejskim, Glinki i Kondorf, dalej rozpoczynały się role jeżyckie.

Ruszyła się w wieku XV również rozbudowa na obszarze kościelnym, a w szczególności powstało na t. zw. grobli Kapitulnej oddzielne miasto Chwaliszewo. Jurysdykcje kościelne obejmowały obecnie następujące jednostki: Śródkę, Zawady, Ostrówek, Ostrów Tumski z Zagórzem, Chwaliszewo, a charakter niejako przedmiejski uzyskało także Piotrowo. Poza tem istniały oczywiście jurysdykcje Św. Marcina, Św. Wojciecha i Św. Jana. Na terytorjum kościelnem przechodziło się przez rzeki mostami między Chwaliszewem a Ostrowem Tumskim i nad Cybiną. — Z Grobli ku Ratajom stawiono most nad wschodniem korytem Warty. Jedna z odnóg Warty w okolicy Grobli nosiła nazwę Toboły, druga zaś zwała się już wcześniej Starą rzeką. (Czy jednakże Starą rzeką zwano koryto biegnące przy Ostrowie Tumskim wzgl. nawet ku Cybinie — jak powszechnie sądzą, jest rzeczą wątpliwą, gdyż Stara Warta należała do jurysdykcji miejskiej, a więc raczej mogłaby nazwa ta dotyczyć koryta wschodniego Warty okalającego Nową Groblę.) Przy rozlicznych wodach stały w wieku XV w dużej ilości młyny, a w szczególności na południu miasta młyn zwany Wiszącym (molendinum Pendens), młyn Topolnik, należący do Karmelitów przy Bożem Ciele, i młyn królewski mały w pobliżu bramy Wrocławskiej nad fosą miejską. W stronie północnej liczba młynów była bardzo znaczną; wyróżniał się wśród nich wielki młyn królewski przy murze miejskim za Dominikanami, a dalej młyn na Bogdance wewnątrz miasta. Ponadto istniał przy fosie od strony wschodniej młyn Fafków. Zresztą znane są młyny: Dominikański, Podolny, Wysockie Koło, Katarzynek, Klizów, Św. Ducha, Folusz i szereg innych. Na terytorjum wsi podmiejskich oraz na terenie jurysdykcji kościelnych istniały dalsze liczne młyny, jak młyn Kapitulny, młyn Ponieckich czyli Wierzbak, młyn Niestachowski czyli Sołacz, młyn Wildecki, młyn Henrykowski i inne.

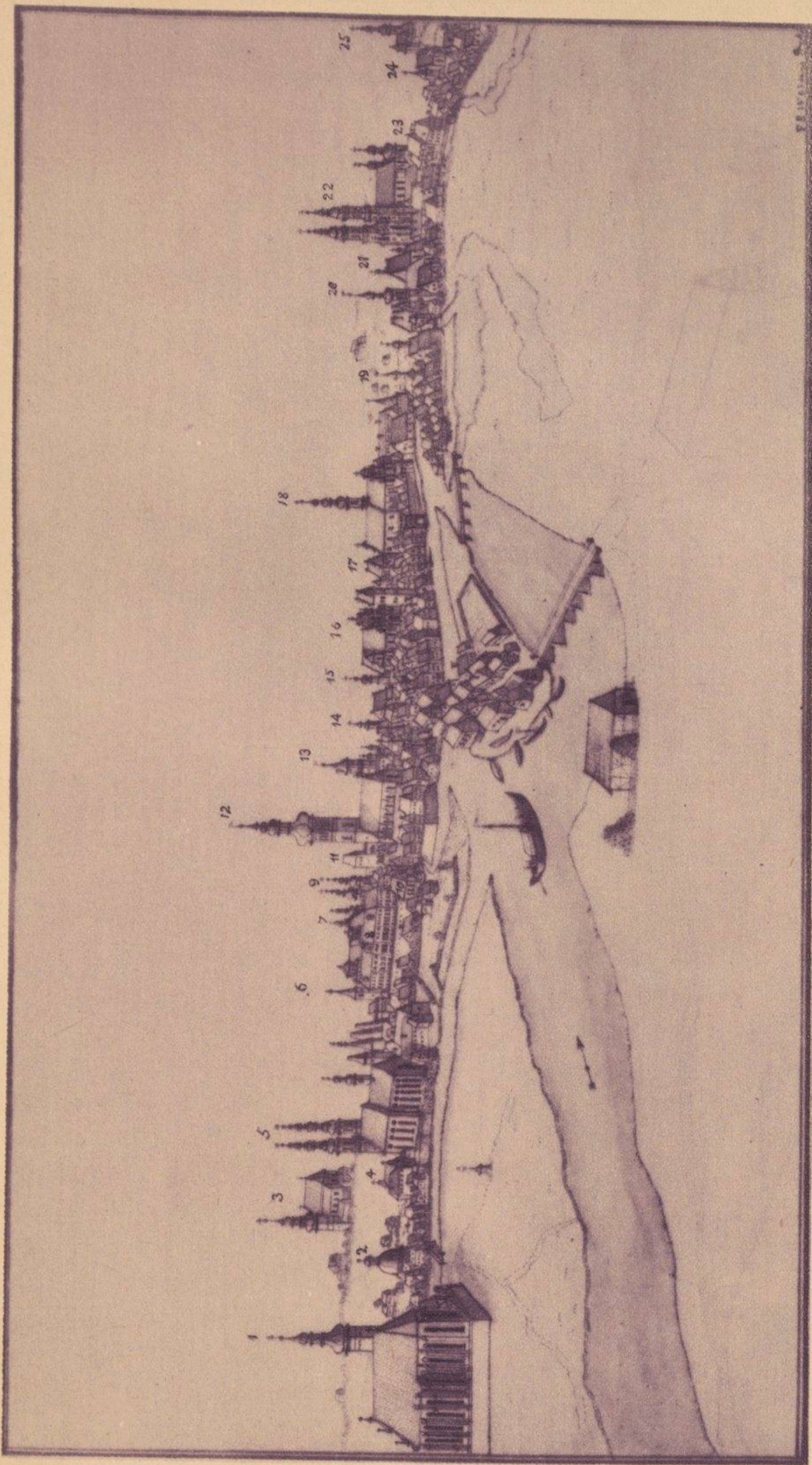
Do końca wieku XV powstał duży zastęp budowli wielkich i charakterystycznych w mieście Poznaniu. W szczególności istniały w końcu XV wieku następujące kościoły: Św. Wojciecha, Św. Jerzego (przy Św. Wojciechu), Św. Marcina, Katarzynek, Dominikański, Farny, Wszystkich Świętych, Bernardynów, Bożego Ciała, Św. Anny (przy Bernardyńskim), szpital i kościół Św. Krzyża przed bramą Wrocławską, szpital i kościół Św. Ducha przed bramą Wroniecką, szpital i kościółek Św. Gertrudy między bramą Wrocławską a kościołem Farnym. Po prawym brzegu Warty istniały kościoły dawniej wymienione oraz kościółek Św. Barbary na Chwaliszewie przy moście prowadzącym na Ostrów Tumski.

Z wsi nadanych w dokumencie lokacyjnym posiadało miasto Winiary, Jeżyce, Bonin i Kondorף, poza tem były własnością miejską Górczyn i Lubań.

W niektórych innych wsiach miało miasto pewne wpływy czy to bezpośrednie czy przez obywateli swych, tak n. p. w Sołaczu.

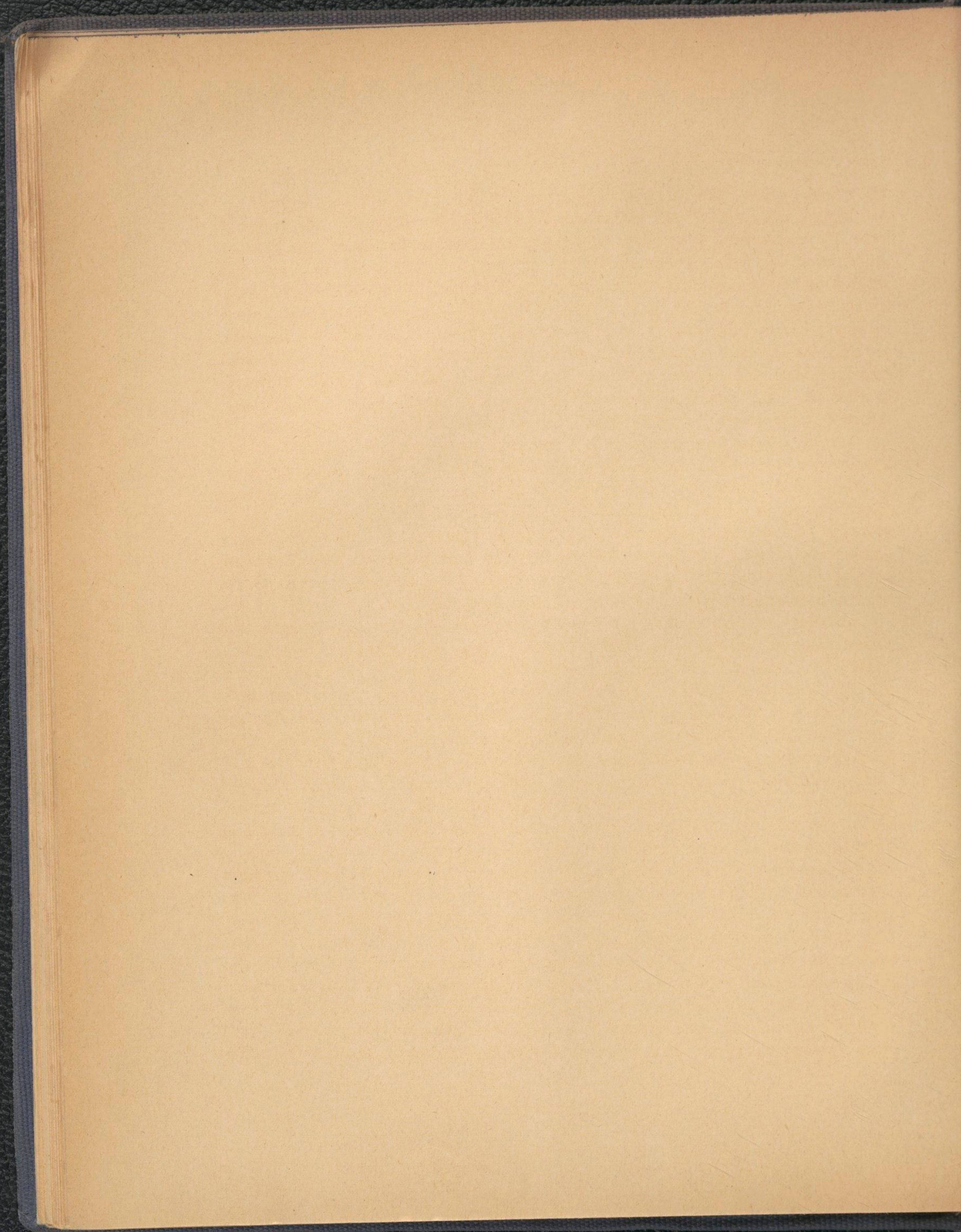
Cały ruch handlowy koncentrował się na Rynku, który wypełniony był licznymi małymi budowlami; w budynkach tych mieściły się różnego rodzaju handle. Między Ratuszem a Wagą miejską pozostawał plac, na którym odbywały się targi solne. W innych miejscach Rynku były targowiska rybne i śledziowe. Całą południową część Rynku wewnętrzną przy Ratuszu zajmował duży szereg jatek, które istniały już częściowo w wieku XIII, rozbudowały się w wieku XIV a dopełniły w wieku XV. Jatki te szeregowały się jak następuje: od zachodu stare jatki rzeźnicze, następnie jatki chlebowe, dalej kupieckie, potem sukiennicze, następnie szewskie a wreszcie kramarskie. Jatki te tworzyły jeden blok podzielony uliczkami biegnącymi z południa na północ i jednym przejściem zachodnio-wschodnim. Poza wymienionymi znajdowały się jeszcze sporadycznie budy innego rodzaju, tak n. p. kuśnierskie, postrzygaczy sukna i t. p. Również waga miejska służyła jako giełda handlowa. Nowe jatki rzeźnicze mieściły się na południe od Rynku. Przy Bogdanie były zaczątki niektórych gatunków kramików podobnego jak przy Rynku rodzaju.

Co w wieku XV objęte było ogólną rozbudową miasta Poznania a w szczególności zabudowane było stosunkowo rozrzutnie, n. p. zajęte było pod ogrody, to w wieku XVI doznało gęstego naogół zabudowania. Wiek XVI i pierwsza połowa XVII stanowią okres wysokiego rozkwitu miasta Poznania, rozwój miasta nie przyniósł jednakże zasadniczo nowych terenów zabudowania, lecz uszczelniły się zabudowania terenów okupowanych już w XV wieku. Wogóle bowiem wiek złoty jest czasem rozkwitu na wszystkich tych polach, które napoczęte były w średniowieczu. Co dawniej było w drzewie, to stało się obecnie w pięknych budowlach murowanych, co dawniej było stosunkowo słabe, doznało obecnie poważnego wzmocnienia. Tak też w zakresie topografii miejskiej główna część wysiłków rozbudowy skierowana była na te tereny, które stanowiły już obszar zasięgu budowlanego miasta. Wiek XV objął przedmieściami całą nizinę, o ile nadawała się pod zabudowę, na wyższym zachodzie pozostał dominującym charakter wiejski. Obecnie wyżyna ta nabiera w większym zakresie charakteru przedmiejskiego. W szczególności zabudowane zostały w typie przedmiejskim Musza Góra, Kondorf i Glinki przy górze Zamkowej za murem, podobnie dzielnica św. marcińska, Nowe Ogrody oraz Św. Wojciech. Na bagnach północnych powstał szereg budowli; terytorjum to stanowi teraz jednostkę topograficzną zwaną Grochowem (Groffowskiemi) Łakami. Za Kondorfem powstaje nowe osiedle Grudzieniec, za Św. Marcinem i Nowymi Ogrodami inne: Wymykowo, a w po-

WIDOK POZNANIA OK. R. 1740.
WYKONAŁ FRYDERYK BERNARD WERNER († 1778).

1. Kościół Bożego Ciała.	6. Wieża.	11. Zamek.	16. Kośc. Karmelitów.	21. Kościół Panny Marii.
2. Św. Krzyż.	7. 8. Kościół	12. Fara.	17. Kośc. św. Wojciecha.	22. Katedra.
3. Św. Marcin.	i kolegium Jezuitów.	13. Ratusz.	18. Kośc. Dominikański.	23. Pałac biskupi.
4. Klasztor Kларыsek.	9. Kośc. Franciszkański.	14. Katarzynki.	19. Chwaliszewo.	24. Kośc. Filipinów.
5. Kościół Bernardynów.	10. Kośc. WW. Świętych.	15. Kościół Pana Jezusa.	20. Kośc. św. Mikołaja.	25. Kośc. Reformatów.

blizu tegoż dalsze W en e t o w o. Między ziemiami jeżyckimi a górczyńskimi występuje osiedle Gaj, znane już w XV wieku jako folwark. Na terenach wildeckich powstaje szpital Św. Łazarza z małym osiedlem. Na północy wyodrębnia się jako osobna jednostka topograficzna Szela g. Na wschodzie miasta powstaje nowe autonomiczne miasto Stanisławów, później M i a s t e c z k i e m zwane; Miasteczko jeszcze w wieku XVIII — mimo zaniedbania przez miasto — było jednostką znaczną, posiadało bowiem w czasie największego zniszczenia miasta 80 domów. Piotrowo otrzymuje w r. 1602 prawo magdeburskie i wchodzi temsamem ściśle w kompleks miejski. Obok Piotrowa wznosi się małe osiedle naokoło karczmy w Berdychowie. Przy Chwaliszewie zabudowuje się w większej mierze Czartorja. Całość Poznania nabiera o tyle innego obrazu, że obok miasta królewskiego, bezwzględnie zresztą dominującego, istnieją inne miasteczka o poważnem na owe czasy znaczeniu gospodarczem, które posiadają własne cechy i liczne rzemiosła, a mianowicie: Chwaliszewo, Śródka, Miasteczko i Św. Wojciech. Ostrów Tumski jest obwarowany. Chwaliszewo i Śródka mają własne ratusze. W pobliżu katedry wzniesiona została akademja Lubrańskiego. Zaludnienie całego Poznania w okresie tym szacuje się na 30 000 mieszkańców; był Poznań w czasie owym miastem sławnem i bardzo wybitnym punktem gospodarczym.

Z budowli charakterystycznych w czasie tym powstałych wymienić należy: szpital i kościół św. Wawrzyńca na Chwaliszewie, dawny klasztor na św. Rochu, szpital i kościół św. Stanisława z r. 1518, szpital i kościół św. Łazarza, szpital i kościół św. Walentego, początek budowy gmachów jezuickich, kościół Przemienienia Pańskiego i klasztor Bernardynek, klasztor Dominikanek III reguły, pałac Górków, objęty na początku XVII wieku przez Benedyktynki, dawny kościół Franciszkański na Grobli (spalony 1656), kościół Braci Czeskich, Karmelicki od początków XVII wieku. Stanał w owym czasie wspaniały Ratusz renesansowy; Rynek i główne ulice zabudowane zostały strojnemi kamienicami. Przy budowie gmachów jezuickich zniesione zostały dawne kościółki św. Gertrudy i św. Stanisława.

W drugiej połowie XVII wieku i w początkach XVIII wieku zniszczony został stary Poznań prawie całkowicie przez wojny i liczne klęski elementarne. Gdy już Śródmieście zostało w połowie zrujnowane, to do szczytu niemal zniszczone zostały lekko budowane przedmieścia. Ponieważ wskutek tych nieszczęść miasto się wyludniło, nie było nawet potrzeby podtrzymywania zabudowań za murami. To też przedmieścia osłabły, a niektóre mniejsze nawet zanikły. Restytucja nastąpiła dopiero w wieku XVIII, nie wyszła ona jednakże poza okrąg rozbudowy XV wieku. Jedynie przy Św. Marcinie występuje w tym czasie nowa jednostka topograficzna, Piekary. Popsute

były dawne fortyfikacje, które już nie zostały należycie naprawione. W czasie wojen szwedzkich zmieniono główne koryto Warty o tyle, że największe wody Warty skierowano w jej odnogę na wschód od Grobli biegnącą. Mimo ciężkich przejść uzyskał Poznań w drugiej połowie XVII wieku i w XVIII wieku następujące charakterystyczne budowle: kościół Jezuitów, kościół Pana Jezusa, kościół i klasztor Franciszkański, kościół Św. Rocha, kaplicę Św. Eljasza w ogrodzie Karmelitów przy górze Św. Jerzego, kaplicę Św. Leonarda na Winiarach, kościół i klasztor Reformatów na Śródce, kościół i klasztor Karmelitanek Bosych przy ul. Psiej, oraz kościół ewangelicki Św. Krzyża. W czasie zawieruchy wojennej zniesiony został kościół Św. Ducha z szpitalem za bramą Wroniecką. Na Starym Rynku odnowiono w wieku XVIII Ratusz, stawiono odwach główny i pałac Działyńskich.

Bądź co bądź zachował Poznań przy końcu pierwszej Rzeczypospolitej pod względem topograficznym te jednostki, które — aczkolwiek dawniej mocniej zabudowane — istniały w okresie największego rozkwitu miasta, istniały więc następujące samodzielne osiedla wzgl. przedmieścia: Św. Jan, Zawady, Śródka, Ostrówek, Ostrów Tumski z Zagórzem, Chwaliszewo z Czartorją, Berdychowo, Piotrowo, Miasteczko, Grobla, Garbary, Piaski, Rybaki, Boże Ciało, Półwieś, Czapniki, Nowe Ogrody, Św. Marcin, Musza Góra, Glinki, Kondorf, Wymykowo, Grudzieniec, Św. Łazarz, Św. Wojciech, Grochowe Łąki. Charakter wiejski nosiły osiedla Szelaż i Gaj. Na całym terytorjum miasta Poznania stało w końcu XVIII wieku nie mniej jak 32 kościoły, a mianowicie na prawym brzegu 10 kościołów (kościół w Głównej nie istniał wówczas, był natomiast kościół Św. Sebastjana w Piotrowie), w Śródmieściu 8, na przedmieściach lewobrzeżnych 13 kościołów katolickich i 1 ewangelicki. Nie wliczamy bożnic żydowskich i kapliczki greckiej w wieku XVIII stworzonej. Mostów znaczniejszych było 12, a mianowicie między Ostrówkiem a Ostrowem Tumskim, między Ostrowem Tumskim a Chwaliszewem, między Chwaliszewem a Garbarami, między Groblą a Garbarami, między Garbarami a wysepką na północ od mostu Chwaliszewskiego, przy bramie Wronieckiej, przy bramie Wrocławskiej, przy kościele Wszystkich Świętych, przy kościele Bożego Ciała, przy Podgórniku, przy bramie Wielkiej, przy bramie Wodnej. Mniejszych przejść mostowych było pozatem kilka. Mosty te były coprawda częściowo nadwyreżone, jednakże zostały na ogół wyrestaurowane za czasów Komisji dobrego porządku ok. 1780 r. Nie istniał w owym czasie wielki most między Groblą i Miasteczkiem, zburzony w czasie walk konfederackich i nie odbudowany mimo żądania Komisji dobrego porządku; w miejscu tem znajdował się jedynie prom. W ciągu wieków zniknęła z powierzchni miasta znaczna ilość młynów, które dawniej

w wielkiej liczbie wykorzystywały wody poznańskie: w końcu XVIII wieku było ich na terenie miasta prawdopodobnie 14, wśród nich młyny Kapitulny, Podolny, Podgórniki, Przepadek, Folusz, Folusik, dawny królewski wielki, Bogdanka, Dominikański. Miejsce dawnych młynów zajmowały coraz więcej wiatraki.

Śródmieście nie zatraciło układu średniowiecznego. W wieku XVIII istniały następujące ulice i place: Rynek, ul. Zatylna przy Bogdance, (doliczano do niej połączenie Rynku z młynem Bogdanką i trakt obecnej ul. Kramarskiej), ul. Wroniecka, ul. Żydowska przed murem, ul. Żydowska za murem, ul. przez żydów Wroniecką zwana, czasem określana jako ulica poprzeczna (mniej więcej trakt obecnej ul. Mokrej), ul. Średnia (ciąg dalszej tamtej), ul. Drzewna (wschodnia równoległa do Żydowskiej), ul. Złotnicza, także ulicą przy kaplicy zwana (przy kościele Pana Jezusa), ul. Wielka, ul. Szewska, ul. Ślusarska, ul. Woźna czyli Butelska, ul. Międzyożna (była to ulica przy murze na wschodzie miasta, nie zaś — jak niekiedy sądzą — na Rynku), ul. Wodna, ul. Świętosławska czyli Stanisławska (dzisiejsza Jezuicka), ul. Farska (Klasztorna), ul. Ku Farze, ul. Wrocławska, ul. Psia (późniejsza Szkolna), ul. Gołębia, ul. Kozia (sięgająca wówczas do muru na zachodzie miasta), Podgórze (określeniem tem obejmowano uliczki przy kościele i klasztorze Franciszkańskim), ul. Zamkowa. Za murami leżały Wielkie Garbary, ul. Międzymostami, (od bramy Wielkiej do mostu Chwaliszewskiego) i Małe Garbary. Pozostałe jednostki przedmiejskie określano nazwami dzielnicowymi, nie odróżniając specjalnych ulic.

W stanie takim przeszedł Poznań w r. 1793 pod panowanie niemieckie. Z pierwszych lat rządów pruskich wysuwają się pod względem rozwoju topograficznego miasta Poznania dwa wydarzenia: utworzenie jednej jedynej jurysdykcji na terytorjum miasta Poznania oraz pożar z r. 1803 i jego następstwa. Ponieważ liczne jurysdykcje istniejące na obszarze Poznania w warunkach urzędowej organizacji pruskiej nie mogły utrzymać się przy życiu samodzielnie, a zresztą wogóle istnienie licznych niezależnych miast obok siebie nie było korzystnem dla rozwoju całokształtu, przeto dokonano w latach 1797 i 1800 rozszerzenia królewskiego Poznania na całe właściwe terytorjum poznańskie, to znaczy włączono Św. Marcin. Św. Wojciech, tudzież przedmieścia lewobrzeżne zależne czy to od miasta królewskiego, czy też od kościołów tych, a dalej na prawym brzegu Warty Chwaliszewo, Ostrów Tumski, Ostrówek, Śródkę i Zawady. W ten sposób zyskuje całe terytorjum poznańskie jedną wspólną organizację miejską. Ponieważ równocześnie miasto posiadało szereg wsi, przeto terytorjum wpływów miejskich było bardzo znaczne. Z wsi przejęto z czasów polskich następujące: obie

Wildy, Dębiec, Rataje, Zegrze, Górczyn, Jeżyce, Winiary, Bonin i Luboń. Wsie te były za rządów polskich zorganizowane na nowoczesnych zasadach, częściowo nowo skolonizowane w początkach XVIII wieku i znajdowały się w stanie na owe czasy kwitnym.

Bardzo wcześnie rozpoczęła się za czasów pruskich praca około burzenia fortyfikacji średniowiecznych, zaczęto ją bowiem około r. 1800 i prowadzono później przez szereg lat. Przy burzeniu tem nie zostały się żadne cenniejsze zabytki historycznych fortyfikacji, do dni naszych zachowały się jedynie przypadkowo szczątki drobne w postaci dwóch małych wykuszków przy kościele Katarzynek i murów rotundy w pobliżu dawnej bramy Wrocławskiej oraz mały odcinek muru przy zamku Przemysławowskim. Piękną bramę Wroniecką usunięto w XIX wieku mimo usilnych starań o zachowanie jej czynionych przez Edwarda Raczyńskiego. W r. 1803 wybuchł olbrzymi pożar w mieście, który zniszczył północną i wschodnią część Śródmieścia oraz przyległe przedmieścia. Ciężka klęska ta miała dla rozbudowy miasta znaczenie wielkie. Zmuszone do odbudowania się z gruzów podjęło miasto myśl wystąpienia poza granice średniowieczne, a zamiar ten urzeczywistniono w planie rozbudowy wykonanym po pożarze. Plan ten skierował budownictwo na wyżyny na zachód od Śródmieścia położone i objął również dawne tereny przedmiejskie, głównie na południu, w jeden zgodny kompleks miejski. Plan z r. 1803 odznaczał się stosunkowo dobrem uwzględnieniem przyszłych potrzeb komunikacyjnych, przewidywał bowiem ulice szerokie, niezbędne place, i wogóle układ jego był lepszy aniżeli później faktycznie wykonany. Plan ten przewidywał nawet przeniesienie głównego ośrodka miejskiego z Rynku na Muszę Górę (Plac Wolności), a w każdym razie stworzenie placu konkurującego pod względem położenia z starym ośrodkiem miasta. Praca odbudowy szła żółwim krokiem, dość powiedzieć, że do r. 1850 rozbudowa miasta nie przekroczyła dawnych historycznych granic przedmiejskich, i tylko naokoło placu Wolności (ówczesnego Wilhelmskiego) zdążyły powstać większe zabudowane kompleksy. Reszta terenu miejskiego doczekała się zabudowy głównie dopiero po r. 1870. O ile poza dawnym Śródmieściem zabudowania nowe powstawały, grupowały się one bądź co bądź naokoło istniejących już jednostek topograficznych, tak n. p. rozszerzył się Kondorf. Najlepszymi dzielnicami mieszkalnymi były w pierwszej połowie XIX wieku Grobla i częściowo Kondorf. Cały okres życia miejskiego sięgający od r. 1793 do r. 1870 wykazuje stosunkowo słaby rozwój topograficzny. Może tylko rodzaj i styl budowania jest wysoce charakterystyczny, gdyż właśnie budownictwo wszczęte w czasie odbudowy po pożarze zapoczątkowało okres istotnie bezstylowych, często gęsto prawdziwie brzydkich

kamienic w Poznaniu. Później utworzyło się na tem tle rozległe budownictwo wielkich domów czynszowych bez smaku projektowanych i wykonanych, które do dziś dnia nadają ton wyglądowi miasta.

Wielką dla przyszłości miasta rolę odegrała budowa fortyfikacji wszczęta w r. 1826 przez rząd pruski, który w Poznaniu stworzył jedną z największych twierdz w państwie pruskiem. Prace fortyfikacyjne trwały aż poza wojnę francusko-niemiecką, a ponieważ wojna ta udowodniła, że wykonane fortyfikacje były już przestarzałe, uzupełniono je po r. 1876 dodatkowym szerokim pasem zewnętrznym. Stary pas fortyfikacyjny obejmował mniej więcej terytorjum miejskie, z tem wszakże, że Zawady i Miasteczko, dzielnice należące do miasta, pozostały poza murami, a natomiast wewnątrz murów były osiedla nie należące do miasta Piotrowo i Berdychowo, Podgórniki leżący na terenie Winiar i t. p. Winiary w ogóle przeniesione zostały przy budowie twierdzy na inne miejsce, gdyż na terenie starych Winiar stanęła Cytadela. Bonin znikł całkowicie z powierzchni. Forteca opasująca ciasnym pasem miasto już w trakcie budowy stanowiła ciężką przeszkodę dla rozbudowy miasta Poznania. Cały rozwój topograficzny doznał z tej przyczyny ogromnego zacieśnienia i ograniczenia. Do r. 1870 rozbudowa miasta nie wyzyskała jeszcze całego terytorjum wewnątrz murów, ale z powodu istnienia forticy — a także braku zrozumienia u czynników odpowiedzialnych — zabudowa dokonywała się mniej korzystnie aniżeli to projektowano po pożarze 1803 r. Południowa część miasta otrzymała szereg ciasnych uliczek (szczególnie uderzające n. p. uliczki na południe od Św. Marcina), a także północna część starego miasta rozplanowana została faktycznie tak ciasno, jak to w zupełnie innych warunkach i dla zupełnie odmiennych potrzeb czyniono w wiekach średnich. Zaznaczyć bowiem należy, że północne śródmieście zabudowane zostało po pożarze 1803 r. nie w układzie starym, lecz według projektów nowych, a jednakże jest ogromnie ciasne.

Wiek XIX zaznaczył się w historii topografii pozatem szczególnie niekorzystnie tem, że w okresie tym zburzono wielką ilość budowli zabytkowych, które niegdyś nadawały częściowo charakterystyczny wygląd miastu. Duży szereg świątyń padł ofiarą burzycielstwa owego czasu. Zginęły bez śladu kościoły Św. Mikołaja, Św. Barbary, Św. Wawrzyńca, Św. Sebastjana, Wszystkich Świętych, Św. Walentego, Św. Anny, Św. Krzyża, Św. Łazarza, Teresek, kaplice Św. Eljasza, Św. Leonarda, w ruinę legł kościół Katarzynek, zniesiony został najwspanialszy obok Ratusza i Katedry zabytek dawnych wieków, kościół farny Św. Marji Magdaleny, który mieścił w sobie historję mieszczaństwa królewskiego Poznania, tak jak w mniejszej mierze kościół Św. Mikołaja świadczył o historii mieszczaństwa chwaliszewskiego. Podobnie

jak świątynie ginęły i inne zabytki, tak domy jak budowle innego rodzaju. Zachował się jedynie w dobrym stylu Stary Rynek poza rok 1870, ale za to zniszczono krasę jego w pozostałych trzech dziesiątkach lat XIX wieku.

Silniejsza rozbudowa miasta Poznania zapoczątkowana została w erze t. zw. grynderki po r. 1870. Wówczas to dzięki wielkiej spekulacji budowlanej zabudowana została zachodnia część miasta. Ulice Kantaka i Skarbowa powstały w tym właśnie czasie a naokoło nich zabudowała się niebawem reszta terenów wewnątrz muru, z północnej bowiem strony od dawnego Kondorfu tereny zabudowywały się nieco wcześniej już dość daleko w pobliżu obecnego placu Wolności. Gdy i później ruch budowlany utrzymywał się w znacznej sile, terytorjum miasta wewnątrz wałów było prze-ludnione. To też w końcu XIX wieku cały przyrost ludności poznańskiej przypadł w udziale gminom podmiejskim, które w bardzo krótkim czasie z osad ściśle wiejskich zamieniły się w znaczne miasteczka. Co do wsi miejskich nadmienić należy, że przy separacji w pierwszej połowie XIX wieku miasto otrzymało z wszystkich gruntów wiejskich do niego należących jedynie drobny obszar łąk na południu miasta, t. zw. łąk dębińskich, a wszystkie inne obszary rolne przeszły na własność włościan i nie weszły w skład terytorjum miasta. Obecnie skorzystały na ściśnieniu miasta przez fortecę głównie wsi Jeżyce, Św. Łazarz, który powstał na gruntach górczyńskich i przy końcu wieku wchłoniął w siebie Górczyn, oraz Wilda. Osobny kierunek rozbudowie nadała również w Poznaniu kolej, która oddzieliła miasto, znowu z powodu ograniczeń fortecznych, od prawie wszystkich terenów wiejskich przylegających do niego, tak, że i dzisiaj po zniesieniu fortyfikacji tory kolejowe dzielą miasto na szereg odrębnych jednostek topograficznych, a z Starem miastem łączy się jedynie Wilda. Górczyn, Łazarz i Jeżyce tworzą pod tym względem kompleks osobny, Sołacz i Winiary kompleks dalszy, Dębiec podzielony jest nawet przez kolej na 3 części. Wschodnie dzielnice miasta określone są w granicach swych wodami wzgl. nie są dotychczas rozbudowane do pełnego wyzyskania terenów. Na terytorjum wsi podmiejskich, a mianowicie Jeżyc i Św. Łazarza, powstały w wieku XIX tu i owdzie kompleksy zabudowań, tworzące pewne osiedla coraz bardziej o charakterze miejskim, ale zgoła niedostosowane do późniejszych potrzeb miejskich. Ponieważ terenów tych nie wcielono zawczasu do miasta, zabudowano je bezplanowo, i do chwili obecnej zaniedbania te aż nadto są widoczne w układzie nowych części miasta. Dopiero bowiem w r. 1900 włączono do miasta Jeżyce, Św. Łazarz, Górczyn i Wildę; poprzednio już rozpoczęło się burzenie fortecy (od 1892 r.), i to pasa wewnętrznego po lewym brzegu Warty. Usuwanie fortecy zamknęło okres historii topo-

grafji miasta Poznania, otwierając zupełnie odmienne horoskopy. Krótko przed rozszerzeniem miasta na zachód i południe wcielono do Poznania drobne osiedla prawobrzeżne Piotrowo i Berdychowo (w r. 1896.)

Przy samym końcu XIX wieku chwycono się zabudowania terenów północnych miasta, które z powodu zabagnienia przez wieki dawne leżały odłogiem. Stało się to łącznie z budową Przeładowni i Rzeźni oraz Targowiska. Z tego też okresu wywodzi się usunięcie licznych wód, które z biegiem czasu zatraciły swą chyżość i stały się sanitarną plagą miasta. Jedynie bowiem stara fosa przy murze średniowiecznym zasypiana została przy zburzeniu pierwszej fortecy i Bogdanka częściowo zasklepiona później. Natomiast inne odnogi Warty i rzeczki tudzież nowe fosy forteczne XIX wieku były w stanie groźnym. Przy końcu wieku zasypano Zgniłą Wartę, rów Karmelitański, rów Rybacki i zasklepiono ostatecznie Bogdanke oraz zasypano niektóre stawy. W obrazie miasta Poznania nie przybyło przez wiek XIX — oczywiście poza budowlami fortecznymi — dużo budowli charakterystycznych. Teatr niemiecki i polski, Bazar, Biblioteka Raczyńskich, 3 kościoły ewangelickie, kilka fabryk, urządzenia portowe — oto główne budowle wpływające na ogólny widok miasta Poznania.

Po wcieleniu do miasta Jeżyc, Św. Łazarza, Wildy i Górczyna rozpoczęła się najżywsza w dziejach miasta rozbudowa terytorjalna. Co rok powstawały nowe ulice i to w dużych kompleksach. W ciągu kilkunastu lat zabudowały się duże części Jeżyc, Św. Łazarza i Wildy. Przy rozbudowie tej ujęto w plany nowoczesne ulice nowe, natomiast kompleksy przejęte z wsi pozostały w względnym zaniedbaniu, to też dzielnice te nie mają charakteru jednolitego i łączą bloki urbanistycznie nowoczesne z blokami przypadkowego budownictwa podmiejskiego w smaku XIX wieku. Górczyn nawet w czasie przynależności do miasta nie doznał w okresie przedwojennym rozbudowy innej aniżeli w gęście wsi podmiejskich. Bądź co bądź w latach 1902 do 1914 powiększył się obszar zabudowania miasta Poznania bardzo znacznie i wcale korzystnie. W r. 1907 wcielono do miasta część gruntów Winiar i Sołacza, w tej drodze powstała nowa dzielnica Sołacz, która przybrała charakter odrębny, na terytorjum tem rozmieszczone zostały wyłącznie budowle willowe. Podobne osiedle willowe powstało w równym czasie poza obszarem miejskim w Dębcu. Niezmienione prawie zupełnie i nadal okolone murami fortecznymi było stare miasto prawobrzeżne, które też z rozwoju pierwszych lat XX wieku żadnych nie miało korzyści. Obraz całego miasta wskutek znacznego rozszerzenia zmienił się bardzo wybitnie. Równocześnie powstało w śródmieściu nowego rodzaju osiedle na pasie pofortecznym. Tereny te częściowo uzyskały budynki

reprezentacyjne a częściowo budowle willowe. Ponieważ nie przeszły one na własność miasta, lecz pozostały w zarządzie osobno stworzonej państwowej komisji rozbudowy miasta, przeto pas wałów pofortecznych nie został zabudowany w takim tempie, w jakim budowały się przedmieścia zachodnie i południowe, i do chwili obecnej pas wałowy nie jest jeszcze w zupełności zabudowany, stanowiąc równocześnie prawie jedyną rezerwę ziemi budowlanej w śródmieściu, a odgraniczając śródmieście od jedynej dzielnicy, która nie jest oddzielona od niego torami kolejowymi, t. j. Wildy.

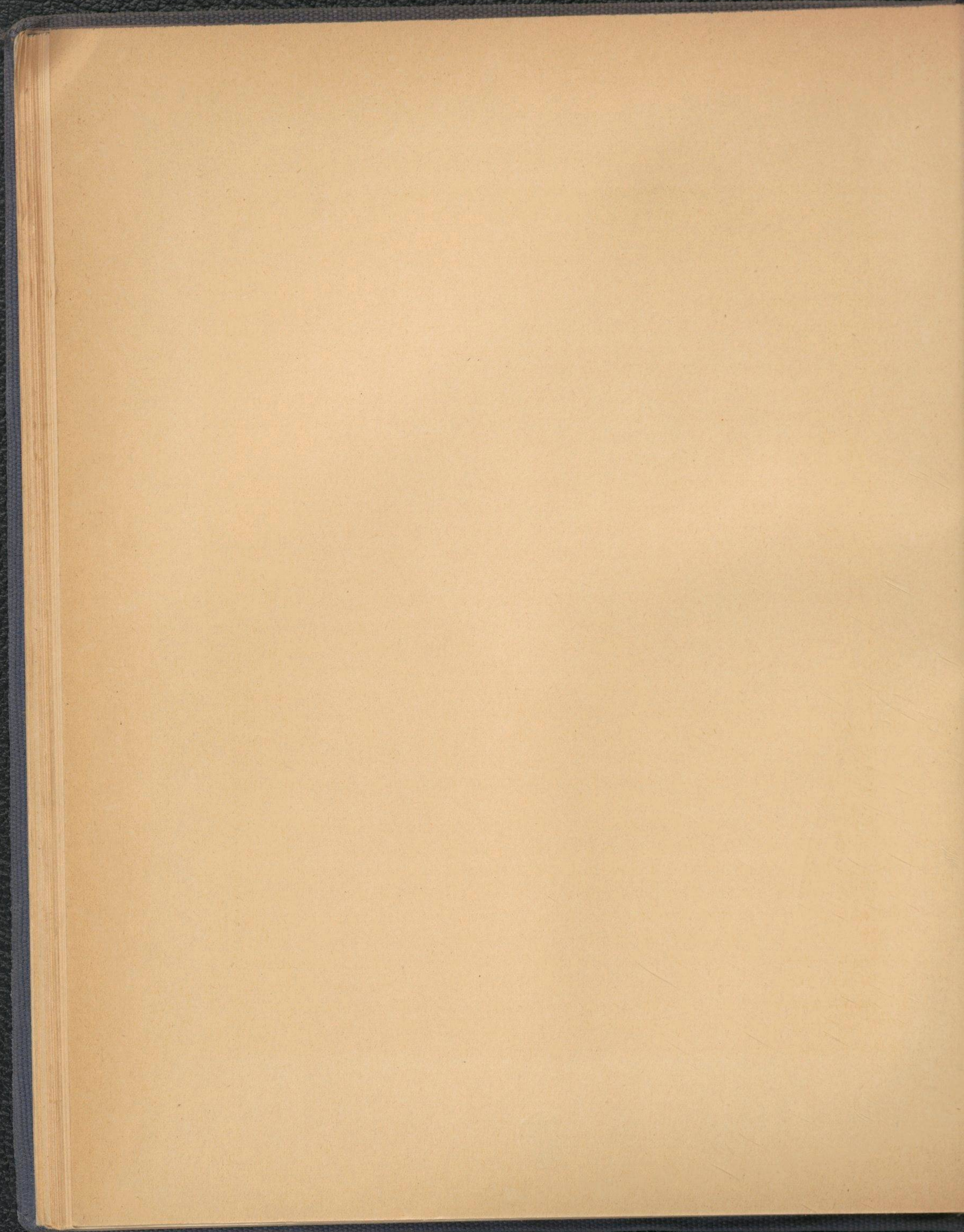
Budowli charakterystycznych powstał w pierwszych latach wieku XX szereg duży, w pierwszym rzędzie dlatego, że czynniki niemieckie planowo stawiały w Poznaniu pewne gmachy reprezentacyjne, i tak zamek cesarski, Akademię, gmach Ziemstwa, Dyрекcję Poczty, Dyрекcję Kolei, Teatr Wielki, Muzeum Wielkopolskie i t. p. Z wystawy z r. 1911 zachowała się wielka Wieża Górnosłaska, wyróżniająca się odrębnym kształtem w panoramie miasta Poznania. Gmachów kościelnych w śródmieściu nie stawiano już, zbudowano natomiast szereg kościołów na przedmieściach, i to katolickie w Jeżycach i na Św. Łazarzu i ewangelickie — stosunkowo małe — w Jeżycach, Św. Łazarzu i Wildzie.

Cały kierunek rozbudowy miasta w początkach XX wieku szedł na zachód i południe, przyczem zachód szczególnie przeważał. Dopiero w czasach polskich zmieniły się podstawy rozwojowe miasta Poznania. Największego znaczenia dla topografii miejskiej czynem administracji polskiej w Poznaniu jest zburzenie fortecy po prawym brzegu Warty, dzięki któremu otworzone zostały po długowiekowem zaniedbaniu pod zabudowę wschodnie tereny miasta. Za czasów polskich opanowano wody Warty i Cybiny zabezpieczając miasto od powodzi z wszystkich stron. Tamy przyrzeczne będą historycznym świadkiem pracy dokonanej w pierwszych latach Polski dla opanowania rzek poznańskich. W tej drodze otworzyły się pewne horoskopy rozwojowe dla południowej części miasta, która poprzednio zabudowywała się jedynie na wyżynach, a obecnie już staje się w dolinie dzielnicą o własnym charakterze zabudowań (sport, parki, ogrody i t. p.). Czasy najnowsze niedopuszczyły do powtórzenia się historii wsi podmiejskich, jaką przeżyły Jeżyce, Św. Łazarz i Wilda, gdyż w r. 1925 wcielono do miasta 7 gmin podmiejskich pod kątem widzenia racjonalnej ich rozbudowy w połączeniu z całością miasta Poznania. Gminami temi są Główna, Komandorja, Rataje, Starołęka Mała, Dębiec, Winiary i obszar dworski Naramowice. W chwili obecnej może jedyny Sołacz powinien być jeszcze częścią składową miasta, wszystkie dalsze gminy podmiejskie mają naogół mało charakteru miejscowości żyjących sąsiedztwem wielkiego miasta, jakkolwiek

JAROGNIEW DRWĘSKI,
PREZYDENT MIASTA 1918 — 1921.

dla większego zabezpieczenia racjonalnego rozwoju miasta w pewnej mierze byłoby wskazaniem rozszerzenie granic Poznania o terytorja niektórych gmin przyległych. Osobne piętno miastu nada niewątpliwie Wystawa Krajowa. Już Targi poznańskie wytworzyły pewien oddzielny zakątek targowy, a w większej mierze uwydatni to Wystawa Krajowa. Budownictwo powojenne było stosunkowo słabe, to też nie rozrastały się dzielnice w takim tempie jak w początkach XX wieku. Bądź co bądź powstało kilka charakterystycznych osiedli, jak n. p. w Górczynie, na południu Wildy, na zachodzie Jeżyc i Św. Łazarza. Przybyło kilka budowli charakterystycznych: budynki targowe, kościół Zmartwychwstańców, odnowiony kościół Katarzynek, nowa Elektrownia, Spalarnia, wieże Radja, wieża przy kościele św. Marcina i t. p.

W granicach obecnych odróżniamy na terenie miasta Poznania następujące dzielnice topograficzne:

1. na prawym brzegu Warty: Śródka (do której wlicza się Zawady i Ostrówek), Ostrów Tumski (łącznie Zagórza), Chwaliszewo, Berdychowo (z Piotrowem), Miasteczko; wszystkie te dzielnice stanowią razem t. zw. Stare miasto po prawym brzegu Warty.
2. Nowe miasto po prawym brzegu Warty stanowią dzielnice wcielone w r. 1925 t. j. Główna, Komandorja, Rataje, i Starołęka.
3. Stare miasto po lewym brzegu Warty; Stare Miasto lewobrzeżne wzgl. Śródmieście dzieli się na miasto dolne i miasto górne, miasto dolne czyli Stare Miasto w ścisłym słowa znaczeniu obejmuje historyczne centrum miasta i jego rozszerzenia w stronę południową na dawnych terenach przedmiejskich oraz ku północy na terenach dawnych łąk Groffowskich; Śródmieście górne, także Nowem Miastem zwane, obejmuje tę część Śródmieścia która powstała wewnątrz fortyfikacji XIX wieku oraz na miejscu fortyfikacji a od Starego Miasta dolnego różni się położeniem na wyżynie.
4. Dębina, 5. Wilda, 6. Dębiec, 7. Górczyn, 8. Św. Łazarz, 9. Jeżyce 10. Sołacz (do którego wlicza się zwykle Grudzieniec, należący właściwie do Jeżyc), 11. Winiary, 12. Naramowice.

Z dzielnic włączonych do miasta w r. 1925 były dawniej z miastem związane jako wsie miejskie Rataje, Dębiec i Winiary. Komandorja stanowi prastare osiedle przez niektórych uważane jako część Poznania w najdawniejszych wiekach a stanowiące własność rycerzy Maltańskich od XII do początku XIX wieku. Główna była wsią biskupią i łączyła się z gruntami biskupstwa poznańskiego zaliczanymi do Poznania. Starołęka Mała i Naramowice mało miały związku prawnego w Poznaniu, Naramowice jednakże były w średniowieczu własnością obywateli poznańskich.

W obecnie istniejących nazwach ulic, placów, mostów i dzielnic zachowały się w dużej ilości historyczne określenia dawnych dzielnic, punktów topograficznych wzgl. jednostek geograficznych. W nazwach tych utrzymały się następujące jednostki: Berdychowo, Błonie, Bocianka, Chwaliszewo, Cybina, Czartorja, Dębina, Gaj, Góra Przemysława, Grobla, Górczyn, Grochowe Łąki, Grudzieniec, Jeżyce, Św. Łazarz, Św. Marcin, Bogdanka, Niestachowo, Nowe Miasto, Nowe Ogrody, Ostrówek, Ostrów Tumski, Piekary, Piotrowo, Półwieś, Przepadek, Podgórniki, Rybaki, Św. Roch (Miasteczko), Śródka, Urbanowo, Warta, Wierzbak, Górna i Dolna Wilda, Wierzbicice, Garbary, Św. Wojciech, Zagórze, Zawady. Na dawnym terytorjum miejskim zaginęły jedynie nieliczne nazwy topograficzne, jak n. p. Glinki, Musza Góra, Wymykowo, Wenetowo, Kałek (w Górczynie). W dzielnicach nowowcielonych zachowują się następujące jednostki wzgl. punkty topograficzne: Dębiec wieś, Dębiec osada: w Głównej: Nadolnik, Czekalskie, Karolin, Odbudowanie, Pustkowie; w Komandorji: Białogóra, Młyn Św.-Jański, Łączny młyn, Olszak, Dolina Św.-Jańska, Topole; przy Naramowicach: Wilczy Młyn; w Ratajach: Odbudowanie, Obrzyca; w Starołęce Małej: Osada młyńska, stacja kolejowa, kolonja; w Winiarach: Szelaż, Cytadela, Urbanowo, Bonin i Szydłów.

Przeglądając obecne określenia uliczne w Poznaniu znajdujemy pewne kompleksy nazw, które ułatwiają orientację w topografii miasta Poznania. I tak ulice nazwane według zasłużonych Wielkopolan mieszczą się głównie w Górczynie i na południu Św. Łazarza; nazwiska osób, które przyczyniły się do rozwoju nauk — naokoło pl. Nowomiejskiego. — Działacze ekonomiczni uwzględnieni są w nazwach ulicznych na zachodzie Jeżyc. Nazwy według poetów mieszczą się na wschodzie Jeżyc i w północnej stronie Św. Łazarza, obok nich nazwiska malarzy. Ulice nazwane według osobistości zasłużonych w wojnach gromadzą się w centrum Wildy. Nazwiska królewskie zdobią odcinki wałów naokoła Śródmieścia. Ważnym faktem historycznym zawdzięcza nazwy swe kilka ulic naokoło pl. Wolności. Z innych określeń wybijają się na czoło nazwy według gmachów i t. p. jednostek charakterystycznych, nazwy kierunkowe, nazwy określające przeznaczenie placu lub ulicy, wreszcie nazwy przypominające wygląd ulicy. Szereg ulic nosi imiona świętych; do starych nazw należą zawodowe, bądź co bądź nieczęste w Poznaniu, osobny kompleks nazw etnograficznych mieści się na Solaczu. Całość określeń topograficznych w Poznaniu odzwierciedla dość dobrze historję miasta i jego rozwoju terenowego.

Literatura: Łukaszewicz. — Jaffé. — Warschauer, Stadtbuch. — Ks. Kozierowski, Najdawniejszy Poznań i jego okolica. — Ks. Likowski, Miasto Książęce Śródka. — Bechtel, Posens Aufbau und Grundbautenbildung. — Zaleski, Środa Poznańska. — Zaleski, Nazwy ulic w Poznaniu.